

ИСТОРИСКИ ПРЕГЛЕД

I. ЈУЖНА СРБИЈА ОД V ВЕКА ДО КАРАЂОРЂЕВОГ УСТАНКА

ОД МИОДРАГА А. ПУРКОВИЋА

На освитку средњег века области Јужне Србије биле су у поседу Источног римског царства, или Византије. Линија која је поделила (395 г.) Римско царство на источну и на западну половину ишла је средином наше земље од Которског Залива на Београд. Када су доцније створене српске земље, утицај Запада и Истока осећао се у пуној мери и управо на том подручју се сукобљавао.

Више од сто година Византија је преживљавала тешке дане, у вечитој борби с новим народима, који избијају на позорницу после велике сеобе народа. Из тешких прилика Византију избавља енергични Јустинијан I (527—565), родом из некадање области Дарданије (данас у Јужној Србији). У току V в. прилике у Јужној Србији нису довољно познате. У то доба најзначајније је место Скупи, седиште митрополита (на ушћу Лепенца у Вардар, код данашњег села Злокућана). Из друге половине V в. позната су нам и два скупска епископа — Урзицинус и Јован. Епископска седишта била су још Улпиана (потоњи Липљан) на Косову, Стоби (код Градског) и Хераклеа (Битољ).

Када је страховити земљотрес (518) уништио, поред других места, и Скупи, становништво је подигло град око реке Сераве, где се временом развило средњевековно Скопље. Нова варош *Justiniana Prima* подигнута после те катастрофе, по неким мишљењима, сматра се да је подигнута у близини разрушеног Скупиа. Савремени Јустинијанов историчар, Прокопије, бележи да је то била красна варош, с водоводом, много храмова и дивних дворова, купатила и чесама. Године 535 Јустинијан је створио и потпуно самосталну архиепископију под именом *Justiniana Prima*. Архиепископија је имала врло обимне границе. Како је папа протествовао због Јустинијановог самовласног изузимања архиепископије испод папске духовне власти, Јустинијан је попустио и потчинио архиепископију папи. Тако су области Јужне Србије у политичком погледу потпадале под Цариград, а у духовном погледу под Рим,

Те области изузете су испод папске власти тек 732 г. за време цара Лава III Сирског.

После смрти цара Јустинијана I, Византија је ушла у фазу тешких криза. Време слабих владара и анархије осећало се у пуној мери. После озбиљне војничке побуне у дунавским легионима за цара био је извикан подофицир Фока, али је после осам година дошао на престо Ираклије (610—641), који је посрнулу Византију спасао кризе.

У време владе цара Ираклија почело је насељавање Словена на Балканском Полуострву. Тако од почетка VII в. имамо на територији данашње Јужне Србије нове становнике Србе, који потискују стари грчки и романски живаљ. Широм Балканског Полуострва било је пустоши и рушевина. Многа су места страдала, а становништво је, у општој забуни и страху, напуштало своја огњишта и тражило уточишта по тешко приступачним крајевима, док је један део дочекао нове досељенике, измешао се с њима и постепено добио словенско обележје. Тако од VII в. почиње да струји нов живот, с племенском организацијом, посебним верским схватањем и другим правним поретком. Дотадање правне институције и административно уређење престали су да важе, а многобожачка и празноверна верска схватања зауставила су за извесно време отицето ширење и учвршћивање хришћанског учења. У том тренутку судариле су се две културе и два света потпуно различита. Словени су донели старо демократско уређење, ратоборност свежег и неистрошеног организма и жељу за лепшим и угоднијим животом. Њихов дух још није био оплемењен, њихова широка душа још није била озарена лепотама уметности и књижевности. А Византија је имала већ за собом стару и велику традицију. Она је била директни наследник некада силног Римског царства, које је имало своје правне институције, социјалан и економски поредак, — своја падања и дизања. Сукоб је неизбежан. Али факат је да увек и свуда лепо, узвишено, добро и племенито побеђује. Тако се десило да је и Византија својом културом извршила велики утицај на српски народ у сваком погледу. С разлогом истиче проф. Ст. Станојевић (*Византија и Срби* I, 1903, III) тај утицај речима: »Цео политички и културни живот српског народа све до доласка Турака толико је уткан у византиску историју и прожет византиским утицајима, да византиско-српски односи у првих десет векова српске историје чине језгро историје српског народа«.

Прво време боравка Срба на новим територијама јесте доба сналажења, аклиматизирања и борбе да се одрже нове области и да се створи сигуран и слободан живот. Епоху у најранијим данима српског боравка у новим крајевима свакако отвара покрштавање Срба и ширење хришћанства. У новој средини, под утицајем суседа, који су давно већ били раскрстили са старим верским схватањима, Словени су били упућени да приме ново религијско учење. За Византинце су Словени, не само у тај мах него и дуго после тога, били и остали варвари. Још у XIV в. забележио је један ви-

зантички историчар своју радост овим речима: »Доиста срећан је онај који се роди као Јелин, а не као варварин«, мислећи при том на Србе. Али хришћанско учење не познаје разлику. Оно се брине за спас душе и истражује путеве како је најлакше и најбоље познати Бога и приближити му се. Једно покрштавање извршено је негде у другој половини VII и првој половини VIII в. По други пут покрштени су Срби у време византиског цара Василија I (око 879 г.) Стога се о извесном хришћанском и црквеном животу међу Србима може говорити тек од краја IX в., ма да ни после тога нова вера није ухватила свуда јаког корена, јер су још добар део посла имали да сврше Немања и особито његов син Сава.

Сл. 1. — Цар Јустинијан са пратњом, — мозаик у цркви *San Vitale* у Равени.

Јаче је почело хришћанство да се шири тек кад су црквене књиге преведене на говорни језик и тако служба постала разумљива. Тај замашан рад почиње од времена Ђирила и Методија, који су припремили терен за словенско богослужење. Али прави носиоци црквено-књижевног рада међу Словенима на Балканском Полуострву били су ученици Ђирила и Методија, потоњи светитељи, Климент и Наум. Средиште Климентовог рада биле су охридска и кичевска област, одакле се рад проширио и даље на север. Климент је постао епископ охридски. Његовим доласком у Охрид ударени су

први основи словенске писмености и он је био први епископ који је служио службу на народном језику.

Упоредо са ширењем хришћанства, почиње и стварање монашког живота и подизање богомоља. Сам Климент подигао је у Охриду манастир и то је први наш манастир. Из Климентовог времена позната нам је још једна црква у Охриду и још један манастир који је такође он подигао. Наум је подигао манастир на јужној обали Охридског Језера. Тако је почетком X в. отпочело стварање монаштва и подизање манастира. Занимљиво је да је у околини Охрида почео монашки живот скоро пун век пре него у Светој Гори Атонској. Нешто касније Јужна Србија добила је и своје испоснике и доцније светитеље: Прохора Пчињског, Гаврила Лесновског и Јоакима Осоговског (или Сарандапорског).

Живот српског народа у првим вековима после доласка није много познат. Једва избијамо на мало светлији пропланак владавине Часлава Клонимировића. Он је дигао (931) устанак у намери да ослободи српске земље, које је био освојио бугарски цар Симеон. Рашка је непосредно пред тај устанак претрпела тешке дане. Она је била сасвим запустела и становништво се разбегло по планинама. Кружиле су чудне приче: како у Рашкој живи једва педесет људи. Ово је неоспорно претерано, али је несумњиво да је пустош била заиста велика. За непуне три деценије Часлав је успео да створи јачу и већу државу но што је имао и један од његових претходника. Он је окупио српска племена, поучена већ болним искуством шта значи туђе господарство. »Са Чаславом стога, каже проф. г. Ђоровић (*Историја Југославије*, 58) »избија код Срба прави носилац централне власти. Као такав он и први врши стварно уједињење српских племена, окупљајући их сва под једним, српским, именом.«

После Чаславове смрти (960) држава је почела да слаби. Византиски цар Јован Цимиск покорио је Рашку, али су се после његове смрти (976) јавили бунтовнички покрети међу покореним народима. Један од тих покрета био је нарочито велики, добро и успешно вођен и убрзо завршен неповољно по Византију. Тај покрет избио је међу југозападним Србима — Брсјацима, на чијем су челу били синови брсјачког кнеза Николе: Давид, Мојсије, Арон и Самуило, а центар покрета био је крај око Преспанског Језера. Давид и Мојсије погинули су у борбама, а Арон је убијен по Самуиловој наредби.

Самуило је продужио велику борбу са Византијом. У неколико успешних ратних похода, Самуило је учврстио своје положаје, освојио многе територије и створио велику и снажну државу. У Охриду је Самуило створио своју престоницу која је постала и седиште његове патријаршије. Тако Охрид постаје седиште целокупног политичког и духовног живота.

У први мах Самуило је освојио Македонију и скоро целу Бугарску, онда се упутио на Рашку, Зету и Босну, а на југу освојио је Епир и Драч. Његова лична способност и смелост на једној, слаб

отпор Византије на другој страни, учинили су да је Самуилова држава добила јако раширене границе од Солуна до Срема и од Јадранског до Црног Мора. Та је држава обухватала све српске земље и у њој је било на окупу, као никад пре тога, највише јужнословенских племена. Али Самуилова држава није била дуго-трајна тековина. По неком чудном закону, све те брзо извојеване тековине и нагла избијања у први ред, нису дуга века. И сувише брзо наступа осека. У нашој историји најречитије сведоче о томе нестанак Самуилових тековина и нагла пропаст Душанових успеха.

Сл. 2. — Св. Климент. — Фреска на западном зиду олтара у манастиру св. Димитрија у Сушици — Марковом манастиру.

У отсудном боју код Беласице (29 јула 1014), Самуилова војска била је тешко поражена. Петнаест хиљада Самуилових војника допало је ропства. По страшној и језивој заповести византиског цара Василија II заробљеницима су имале да се поваде очи, само сваком стотом да се остави по једно око, да би водио своје несрећне другове господару. Самуило је добио због тога срчани напад и умро још исте године. Византинцима је давао још нешто отпора Самуилов синовац, али је и он убрзо код Драча, не зна се како, умро. Тако је Византија успела да лако освоји Самуилово царство (1018).

Од Самуилове државе остала је само независна охридска црква. На место патријаршије, Василије II створио је архиепископију, која је имала врло пространу јурисдикцију — од Верија и Српчишта на југу, па до Срема на северу и од Раса и Призрена на западу до Видина, Софије и Струмице на истоку. Под духовну власт Охридске архиепископије дошао је и део Јужне Србије, са епархијама: скопском, битољском, морозвиждском, липљанском, призренском и рашком. Црква је носила, наравно, чисто грчко обележје.

После смрти цара Василија II (1025) Византија је ушла понова у фазу кризе. Честе промене на престолу указивале су на несрећеност и слабост. Међу становницима Јужне Србије још су остали у сећању некадањи драги успеси и тужни порази. Немирна духа, Брсјаци су и овога пута организовали устанички покрет, који је избио у Повардарју 1040—41 г. На челу устаника био је Петар Дељан, који се издавао за унука цара Самуила. Сећање на Самуила брзо је окупило бунтовнике око онога који се издавао за Самуиловог потомка. Али је, због нетактичности, устанак брзо савладан. Три деценије доцније, у Јужној Србији дигнут је понова устанак (1073), коме је на челу био Ђорђе Војтех. Устаницима је послао помоћ и зетски краљ Михаило, са својим сином Бодином и војсковођом Петрилом. У Призрену су побуњеници извикали Бодина за цара. У почетку су побуњеници имали лепог успеха, код Скопља су чак потукли једну византиску војску, па је Бодин пошао према Нишу, док је Петрило отишао на југ и освојио Охрид и Девол, али је био потучен под Костуром, те је његова акција била доведена у питање. Кад је Бодин сазнао шта се десило на југу, похитао је у помоћ, али је и он био потучен код Пауна на Косову Пољу. Тако су оба устанка за ослобођење, која су букнула баш у Јужној Србији, завршена несрећно. Остаје факат да се показала тежња за збацивањем туђег јарма и слободним животом ван оквира византиских граница.

ШИРЕЊЕ РАШКЕ ПРЕМА ЈУГУ

Са више појединости може се говорити тек од времена великог жупана Стевана Немање. На основу Немањиног политичког рада, може се закључити да је то био човек од акције и врло способан, вешт дипломата који је могао и знао да лавира и стрпљиво да чека догађаје. Он је у почетку био у врло пријатељским односима с византиским царем Манојлом. Негде 1167—68 настала је нова фаза у српско-византиским односима. Из тог времена познат је један устанак и византиски војни поход. Византинци су том приликом заробили и српског владара, не зна се по имену кога, и повели га собом. Могуће је да је то био Немања, јер се зна да је цар Манојло у својој офанзиви према Србима имао толико успеха, да је Немања морао да се повуче у планине, јављајући цару да је готов да се покори. Као тешки грешник, који је заборавио на дужне обзире према царској милости, Немања је гологлав, бос, с конопцем

око врата, дошао смерно пред Манојла, пао ничице пред цара, просећи милост. Солунски архиепископ Јевстатије, који је лично гледао Немању, дивио се високој и лепој фигури српског великог жупана, како краси царски триумф у Цариграду, изложен поругама светине.

После тога Немања је остао у најкоректнијим односима с Византијом, лојалан вазал, који је чак и војском помагао византиске операције у Малој Азији. За то време Немања је сређивао унутрашње прилике. У земљи је била ухватила маха јерес, позната под именом богомилска, коју доцнији српски извори називају бабунском. Богомила је у нашим крајевима било још од времена

Сл. 3. — Немања, као монах Симеон, на једном стубу манастира св. Николе у Псачи. Живопис рађен 1366—1367.

цара Самуила, који је према њима био врло толерантан. Једно старо српско житије бележи да је јерес ухватила корена и међу властелом. Немања је поступио врло енергично. Наредио је да се све јеретичке књиге спале, да се учитељу јереси отсеке језик а он протера, многима је имање конфисковано и они протерани. Ништећи јеретички покрет, Немања је истовремено учвршћивао православље и тиме започео велики посао, коме је дао дефинитивну форму тек његов син Сава. Сам Немања подигао је више манастира, међу њима и Ђурђево Стубове код Новог Пазара, »код Де-

жева, старијех дворова», како је у народној песми речено. Рас по-стаје престоница Немањина. То је прва престоница Немањића.

Када је умро цар Манојло (1180), Византија је понова запала у тешке прилике. Немања је видео да је сада дошао његов час, а прилике су биле повољније но икада. Личност случајно изабраног цара Исака Анђела није уливала много ауторитета. Споља су почели офанзиву и Мађари и Нормани и Селџуци. Два брата, Теодор и Асан, дигоше устанак и створише тзв. Друго бугарско царство. Најзад, немачки цар Фридрих Барбароса кренуо је на крсташки рат. На Фридриховом пролазу кроз Србију, Срби су му нудили савез против Византије, али га је он одбио, везан пријатељским уговором за пролаз кроз византиске области. На путу кроз византиске земље Фридрихова је војска често страдала од византиских напада. Фридрих се сетио Немањиних обећања и потражио његов савез. Немања је, међутим, независно од Фридриха, отпочео офанзиву према Византији. Освојио је Софију (тадањи Средец), Перник, Земен и Стоб, а према југозападу: Велбужд, Скопље и Призрен, те се спустио на југ до Кичева, Овчег Поља и Пијанца. Ако изузмемо кичевску област и град Велес на југу и Злетово и Пијанац на југоистоку, Немања је имао у руци тачно оне области, које су скоро сто година доцније тек придружене Србији под Милутином. У том се сазнало да су се крсташи измирили с Византинцима. Византија је сад имала да пречисти рачуне с вечито бунтовним и агресивним Србима, који су јасно показали своју тежњу да од северних византиских области створе јужне српске. У сукобу на Морави Немања је био тучен. Његов пораз није био бедан као онај пре двадесет година. Склопљени мир вратио је српску границу на линију северно од Призрена, остављајући на српској територији: Пећ, тада звани крај Хвосно, цело Косово, са Липљаном и Приштином.

Владавина Немањиног сина Стевана, потоњег првог крунисаног српског краља, није донела нарочите новине у територијалном погледу. Сасвим је сигурно да је 1220 Призрен био у његовим рукама. Стеванова акција ишла је и мало дубље на југ, па је извесно време и Скопље било у његовој власти, како се то види из недавно објављених допуна Милутинове повеље манастиру св. Ђорђа Горга на Серави код Скопља.

Од много већег значаја биле су промене које су настале у то време у Византији. Тамо је било зло стање. У међусобним размирицама, потражена је помоћ са стране. Крсташи, који су се спремали да ослободе Христов гроб и света места, радо понудише готовост да уђу у борбу, само ако им се добро плати. Они извојеваше престо претенденту Исаку Анђелу, али су тражили да им се зато плати. Кад није могло да се одговори обавезама, крсташи освојише Цариград за свој рачун (1204) и створише Латинско цариградско царство. Стара Византија раскомадана је на три државе: никејску, епирску и трапезунтску. У том комадању Византије јавио се за свој део и бугарски цар Калојан, који је заузео Скопље и оно је било под бугарском влашћу негде до 1215 г., када га осво-

јише Епирци. Један део територија Јужне Србије заузели су Латини. Тако су поседи у Јужној Србији у тај мах врло испреплетани.

Али време владавине Стевана Првовенчаног има највише културног значаја. То је управо доба када Србија почиње да се изграђује, да јој се ударају темељи и да се учвршћује православље. Та заслуга припада Стевановом брату, некадањем светогорском монаху, Сави. Сава је био од свих Немањића најспособнији, најталентованији и највећи и најбољи организатор. Савине тековине надживеле су не само династију Немањића, него и турску управу. Он

Сл. 4. — Св. Сава. — Фреска у манастиру св. Никите код села Чучера, рађена око 1318.

је оставио трајну организацију цркве, која је била на сигурној националној подлози.

Сава је био више практичан политичар и организатор, него што се губио у неким теолошким разматрањима. У младићком заносу, када машта јаче ради, млади кнежевић Растко напустио је световни живот и зажудио да оде у монахе. Само неку годину доцније, млади монах Сава заузима се најсавесније да се подигне у Светој Гори српски манастир Хиландар. Врло рано Сава осећа вредност једног српског манастира на Атону. У време сукоба између његова два брата Стевана и Вукана, Сава води прву реч, до-

носи мошти очеве и мири завађену браћу. Још у Светој Гори, Сава је објавио да Немањино тело точи миро и створио од њега светитеља. Династији Немањића, схватао је Сава, треба створити култ у народу. И Сава је тај култ врло рано почео да негује. Сава је скоро три деценије улазио у све сложене проблеме државне политике. Он улази у преговоре с мађарским краљем, са одметником Стрезом, врши дипломатске мисије и његов политички рад баца у дубоку сенку брата Стевана.

Највећа заслуга Савина лежи у стварању самосталне српске архиепископије. То је његово дело. Сави је пошло за руком да се српска црква ослободи духовне власти Охридске архиепископије и да постане независна, с правом да бира сама архиепископа. Од тада грчки утицај на српску цркву и народ у њеном оквиру престаје. Црква добија национално обележје. Поред идеје култа Немањића, национална идеја је друга важна линија Савиног делања. Добивши архиепископију, којој је он био на челу, Сава је одмах приступио организацији. Он је створио нове епископије, постављајући их, углавном, на периферији државе. Оне су имале да буду привлачне жиже народне православне цркве. Са севера имале су да бране од католичанства, са запада и југозапада и од католика и од богомила. Затим је Сава почео да спроводи организацију нижег свештенства, настојавао да се подижу богомоље, сâм ишао и поучавао народ православљу. Православље је трећа основна линија Савинога рада.

Када је почео организацију, Сава је затекао у Србији стару рашку епископију, под јурисдикцијом Охридске архиепископије. На југу била је призренска епископија. Не зна се данас како је Сава поступио са рашким епископом. За призренског се зна да га је збацио с положаја, пошто је био Грк, и поставио свог човека. Сем те две старе и већ затечене епископије, Сава је на подручју Јужне Србије створио још две епископије — хвостанску и будималску. Доцније, територијалним увећањем, на југу су створене нове епископије и, од времена стварања патријаршије, и митрополије. Већ из тог времена имамо прве потпуније вести о економској и социјалној организацији старе српске државе. Основна повеља манастира Жиче указује већ на организацију манастирских властелинстава. За жаљење је што очувани подаци данас дају више појединости о организацији манастирских властелинстава, него властеоских, али нам и они чине драгоцене прилоге за проучавање уређења Србије у средњем веку. Већ је манастир Жича имао извесне поседе на територији Јужне Србије у крају који се у средњем веку звао Хвосно (данас околина Пећи). Манастири су имали у свом поседу: села, засеке, воденице, рибњаке, пчелањике, пашњаке, планине, винограде, разну крупну и ситну стоку и уз то радну снагу, која је обрађивала манастирску земљу и напасала манастирску стоку. Селаци који су били обавезни на давање разних дажбина и работа, били су, ако су припадали манастиру, ослобођени свих работа и дажбина према владару и имали искључиво обавезе према манастиру. То ослобађање манастира и уживање привилегија

звало се имунитет. Нико, према томе, није имао права у манастирском властелинству, сем манастира. У прво време манастири нису толико богати, али кад се Србија оснажила, поједини манастири добијају велика имања, на којима се води економија великог стила. Широм Јужне Србије манастири су од времена краља Милутина добијали имања. Ту су била већа властелинства: св. Ђорђа Горга, Дечанско и св. Арханђела код Призрена. Велико је властелинство било и манастира Леснова у старом Злетову (код Кратова). Хиландар је имао такође врло много добара.

Сл. 5. — Краљ Урош, — детаљ из велике композиције »Смрт краљице Ане« (Дандолове), у Сопотанима. Краљ Урош обучен је у бело, у знак жалости за мајком.

За време наследника Стевана Првовенчаног, Уроша, понова се осећа у српској спољној политици тежња за ширењем на југ. У једном залету краљ Урош пустио се врло дубоко на југ, — чак до Прилепа. Он је изишао скоро на данашњу нашу границу на југу. Пре њега нико још није имао кичевску област, Велес и Прилеп, а после њега први је тек Душан прешао ту јужну границу. Ови ослободилачки успеси краља Уроша били су условљени поли-

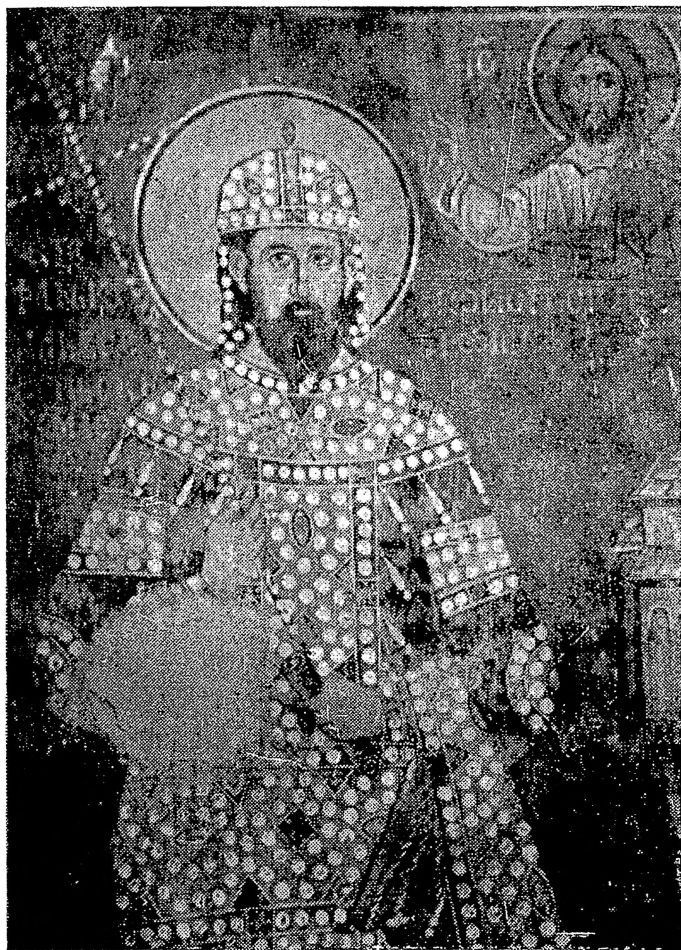
тичким приликама. Никејско грчко царство успело је (1258) да потисне Бугаре из Македоније и да доведе своју границу директно на српску. Епирски деспотат, међутим сматрао је да треба парирати ове успехе, те деспот Михаило образова шири савез, коме се придружио и краљ Урош. Пред јачом савезничком акцијом, никејски Грци се повукоше чак до Прилепа, где их Срби потукоше. Ово српско проширење на југ није било дуга века. Нови никејски цар Михаило Палеолог брзо је повратио крајеве које су Срби били освојили. Једне јулске ноћи 1261 Никејци освојише Цариград и срушише Латинско царство. Византија је сад понова била обновљена.

Један византиски војсковођа и историчар, Георгије Акрополит, главни заповедник никејске војске у офанзиви против савезника 1258 г., пише управо о становницима Јужне Србије како се »лако подвргавају свима господарима.« Да ли је то тачно, то ми данас не можемо да утврдимо. Туђ јарам, зна се, није лак. Али факат је да је баш ова територија имала тешку и жалосну судбину, особито у првој половини XIII в. Ти крајеви падају у руке час Византинцима, час Бугарима и читаво време предмет су завојевачких прохтева. Нема сумње, у питању је Вардарска долина, чији су значај правилно процењивали и људи XIII в. Становници су живели у вечитој несигурности данашњице и неизвесности сутрашњице. У таквим тренуцима људи постају збуњени и забринути. Зато се томе византиском писцу учинило да се они лако подвргавају свакој власти. Можда он није могао да схвати колико је силна жеља за срећеним приликама и душевним спокојством, да се таворе дани драгога Бога извесним одређеним путем, па ма како то био тежак пут. Људи се ипак, коначно мире са судбином.

Живља српска акција на југу осетила се тек од доласка на престо краља Милутина (1282—1321). Милутин спада несумњиво међу најспособније владаре старе српске државе. Амбициозан, без много сентименталности и скрупула, безобзиран, Милутин је ушао с пуно самопоуздања и воље у решавање политичких питања, вођен ослободилачким тежњама. Његова предузимљивост и енергичност пада у очи и избија на први план у онаквој мери као код прадеде му Немање. И пре Милутина српски владари су излазили из оквира својих граница. Али од Немање до Милутина то су били војнички излети, после којих се враћа, као што се река, кад се стиша бујица, враћа у своје корито. Милутин успева да задржи све своје тековине и да их преда своме наследнику. Права Милутинова вредност не лежи у његовим ослободилачким успесима, него у способности и снази да задржи нове територије дефинитивно у саставу српске државе.

Како су Анжујци били већ од дужег времена у непријатељству с Византијом, Србија је стала на њихову страну. Срби су отпочели офанзиву и освојили су Скопље, Горњи и Доњи Полог, кичевску област, Овче Поље, Злетово и Пијанац. У току српских освајања избило је тзв. Сицилијанско вечерње (31 марта 1282),

устанак противу Француза на Сицилији, у коме су Французи страдали. То је пољуљало положај и Карла I Анжујског и његових савезника. Уз то, византиски цар Михаило почео је да ради на окупљању снага и добио је татарску помоћ. Спремао се да лично пође на Србе, али није доживео да поведе војску у бој. Он је изненада умро (децембра 1282), те је војску повео његов наследник Андроник. Војска је дошла до Липљана и Призрена на Косову, али су византиски помагачи Татари страховито страдали у јако надошлом Дриму. Њиховог старешину Чрноглава Срби су ухватили, отсекли

Сл. 6. — Краљ Милутин — фреска из Ариља, живописана око 1294—1295 године.

му главу и на копљу донели своме господару. Срби наставише ратовање, продреше дубоко у византиске земље, освојивши Сер и Крстопол, и дођоше до Свете Горе Атонске.

Ратовање није било завршено миром. Стога је остало још увек отворено питање: хоће ли Срби и даље ићи у својим освајањима. Уз то, у Малој Азији ствари су стајале врло рђаво по Византију. Требало је обезбедити се са српске стране и од српског краља не стварати непријатеља, кад се већ не може створити при-

јатељ. Затим, Византија је те области већ изгубила. Зато су отпочели преговори, који су показали да могу довести до резултата. Византија је признала Милутину све области које је од ње освојио. Склопљени мир потврђен је још и брачном везом старога краља Милутина са шестогодишњом византиском принцезом Симонидом, ћерком Андроника II Палеолога (1299). Овај неприличан брак најочитије указује на тежак положај Византије.

За време Милутиновог сина и наследника јужна српска граница није се много променила. Под Стеваном Дечанским Србија је добила крај око Штипа и изишла је на познати и у средњем веку често помињани град Просек на Вардару. Али је за владе Стевана Дечанског, после српске победе над Бугарима на Велбужду (1330), решено у потпуности питање господарства над Вардарском долином у српску корист. Ту је припремљено земљиште рада и отворен пут даљим Душановим напорима на изграђивању снажније и веће државе.

Врхунац достиже Србија за време краља и цара Стевана Душана. Душанова личност, ма колико да му се приписује империјализам, прецењивање себе и своје земље, недовољна гипкост и устезање у компромисима, — та његова личност импонује. Тај се утисак добија чак и онда кад човек хоће да буде обазрив у оцењивању праве вредности и кад суд доноси са пуно резерве. Било му је нешто више од двадесет година кад је први пут ушао у бој. Један савременик пише да се млади краљ прославио у боју на Велбужду. И од тада, па пуних двадесет и пет година, Душан проводи дане на бојним пољима, под војничким шаторима, од Дунава на северу, до Акарнаније и Етолије на југу. Туче Византинце, Мађаре, продире у Босну, хвата се у коштац с Турцима, води преговоре с папом, проводи дане под тешком клетвом цариградског патријарха, доноси Законик, којим правно уређује земљу. Биланс његовог рада доиста је велики и сав испуњен резултатима. Четврт века борбе и рада, напрезања и растрзања, довољни су да сагоре и највећу енергију, да скрше сваку снагу и да се клоне као биљка поливена врелом водом. Душан оставља своме сину државу управо двоструко већу но што је добио од свог оца. А за такве подухвате није довољно имати само среће, искористити прилике, него имати и способности за уочавање и енергије да се планови и жеље спроведу у дело. А Душан је тога имао и одвише. У његовом огромном телу, које је задивљавало савременике, лежала је исто тако снажна и силна енергија. И, изнад свега, Душан је имао амбиције. Од рашког краљевства Душан је створио царство Срба и Грка. Сава је био сав срећан кад је извојевао слободну и самосталну архиепископију. Душан је ту архиепископију попео на степен патријаршије. Душан као да је осећао да његовом делу недостају традиције, и то традиције у којима је живела половина његове државе више од хиљаду година. Великом делу требало је дати и велико име. Завидне успехе може да крунише само царска круна, да и његов и околни народи виде да се у земљи десиле крупне промене, које су високо уздигле име и личност творца. Душан је ушао

у византиске области да настави дело старијих царева. Најзад, или пре свега, Душан даје јединствено законодавство за читаву своју земљу. Он регулише и формулише правни живот и указује како се има живети и којим се путем има ићи. Тип правних институција није оригиналан Душанов, него је рађен по обрасцу са стране. У толико боље. Искуства и практична примена дали су сигурнију подлогу слову закона. То не умањује нимало значај законодавства. Закон не мора да буде оригиналан. Он је зато да покаже да

Сл. 7. — Краљица Симонида, — фреска у манастиру Грачаници. Данас су на фресци ископане њене очи. То је та слика пред којом је песник г. Ракић певао: »Ископаше ти очи, лепа слико...«

постоји правна држава. Радо се у историографији истиче како је Душан у својој држави имао врло много хетерогеног елемента, различите културе и различитих схватања и погледа. И то је тачно. Законодавство је, ја то узимам само као претпоставку, имало постепено да нивелише све то и пред вољом законодавца имало је да се уђе у нов систем правног живота, који је био једнак за све, без обзира на народност. Уз то, Душан је у низу чланака расматрао питање православне вере. То је имала да буде државна вера, иако

је Душан, то је у нашој историографији истакнуто, био врло толерантан према католицима. Јединствен закон и једна вера имали су да буду стубови који би држали целокупну државну организацију са свим оним чудним етничким шаренилом које је најизразитије управо у Душаново време. Душан је знао врло добро како је састављена његова држава и знао је, исто тако, колико ту има неизбежних културних судара. Посматран с те стране, освајач Душан испољава се и као политичар и организатор, сигурно у већој мери него што се то обично мисли и пише.

Данас је јасно да је узрок Душановим успесима и освајањима у трулом стању Византије. Колико је тешких криза преживела Византија и споља и унутра од Аркадија до Јована V Палеолога! Тешко их је заиста избројати. Византија је малаксала сасвим, немилосрдно исцрпена током хиљаду година. Сваки час су биле побуне, борбе око престола, збацивања владара, дизања на престо опскурних лица, која — и кад би веровала у чуда — не би веровала да ће икада постати то. Бог зна колико је пута Византија била тешко тучена у ратовима, или су је бар одбране стајале тешких жртава! Нападали су је Хуни, Авари, Словени, Персијанци, Арапи, Нормани, Турци, Срби, Бугари. У један мах остали су без вековне своје престонице Цариграда више од пола века. Чудна је и тешка судбина била Византије. И када је Душан избио на политичку позорницу, у бујној младој снази, понет славом и амбицијом, Византија је опет пливала у раздору, погађајући се ко има права на престо.

Узрок брзе пропасти Душановог дела био је у неспособности његовог наследника. Душан је оставио своме сину и сувише велики терет, под којим је син посртао. Он није имао оне способности, оне енергије, и, што је најважније, оног ауторитета, чега је све Душан имао на претек. Затим, Душан је само кратко време држао земљу коју је створио. Нестанком његове личности, пробудио се стари дух освојених народа. Проф. г. Ђоровић лепо уочава тај моменат: »У освојеним областима су остала још свежа и свесна сећања и осећања за стару припадност и оне су биле покорне само дотле, док су веровале да би сваки покушај трзања у крви био угушен«.

Душанова непријатељства према Византији отпочињу 1334 г. Тада је дошао на Душанов двор византиски одметник Сиргијан, истакнута личност и војсковођа лепога имена. Њему се у Византији приписивало да је уплетен у заверу против цара и он је потражио уточишта код српског краља. Ту је наговорио Душана да крене на Византију и Срби лако заузеле Охрид, Струмицу и Костур. Сам Душан стигао је са Сиргијаном под Солун, где је византиски пребег Сиргијан био смртно рањен. Његовом смрћу прекината су непријатељства и склопљен је мир по коме је Србима остао сигурно Прилеп и Струмица. Из идуће (1335) г. познате су Душанове повеље манастиру Трескавцу код Прилепа, по чему изгледа да је Прилеп имао у својој власти. После тога неко време српско-византиски односи били су коректни. Чак су се (1336) Душан и византиски цар Андроник састали једном у Радовишту и

расматрали актуелна питања. Ни одметништво Ђесара Хреље, који је са три града пришао Византинцима, није помутило добре односе.

Смрћу цара Андроника III Палеолога, Византија је била увучена у тежак грађански рат. Малолетни Андроников син Јован V владао је под регентством Јована Кантакузина. Кантакузин је био угледна личност свога доба и имао је извесне несумњиве заслуге. Стога је његов избор за регента био сасвим оправдан. Али, као што то често бива, јавили су се противници. Душан је био вољан

Сл. 8. — Душан као млади краљ. Детаљ из велике фреске »Лоза Немањића« у Пећи, рађена око 1330. Такав је Душан изгледао у време битке на Велбужду.

у један мах да уђе у вртлог догађаја, те дође под Солун, али га адмирал Гавалас склони да остане на миру. Незадовољници у Цариграду успели су да ускрате Кантакузину сва права, имање му конфисковаше и њему је остало: или да прими створено решење или да уђе у борбу. Он се одлучио за ово друго. Прогласивши се за цара, крене на Солун, али без резултата. Онда Кантакузин потражи ослонаца ван земље, те се упути Србима. У Велесу затражио је пријатељско посредништво српског великог војводе Оливера, да се састане с Душаном. Душан је управо у тај мах пратио своју

жену на путу за Бугарску. Извештен о Кантакузиновом доласку, и његовој жељи да се састану, Душан прекине пут и заједно с краљицом дође у Приштину. У Приштини се они састадоше и отпочеше дуге преговоре. Сам Кантакузин у својим мемоарима живо описује тај састанак и разговор. Краљ је према њему био врло пажљив и указивао му је сваку угодност, давао му је више и украшеније седиште и у ходу увек први корак. Али оно што је од особитог интереса, то је Кантакузиново причање о улози краљице Јелене, која се нарочито истакла у току тих преговора. На сабору великаша краљица је одржала велики говор и изнела своја схватања како треба поступити. Први и последњи пут у српској историји избија с таквом улогом једна жена. Кантакузин каже да је Јелена одржала говор који је све задивио, тако да је одлука приштинског сабора од јула 1342 у ствари дело краљице Јелене.

Ратовање савезника није показало оне резултате који би се очекивали. Кантакузинова опсада Сера није уродила плодом. Воден је Душан освојио новцем, а не силом. Струмицу и Мелник Душан је добио од ћесара Хреље, некада свог одметника, који се покајнички вратио натраг. Па, ипак, Византија је с пуно готовости нудила Душану крајеве стечене његовим освајањима, само да би им издао Кантакузина. Душан се, међутим, није за тим повео и остао је до краја исправан савезник и човек од речи, који је хтео и умео да цени дато гостопримство, иако би за Кантакузина могао да добије лепе и веће личне користи. Душан и Кантакузин заједнички пођоше с пролећа 1343 под Сер, који се упорно бранио.

Односи, некада врло срдачни, између Кантакузина и Душана почели су да хладне. Обојица нису нашли једно у другом оно што су хтели, или што су мислили да ће наћи. Кантакузин се чак није понео нимало витешки. Измамио је на превару српску најамничку гарду и кренуо с њом на град Бер, где га грађани дочекаше одушевљено. Залуд га је Душан позивао на поновне преговоре. Кантакузин се упустио у друге планове, у опасну и судбоносну игру, фаталну по својим доцнијим последицама за читаво Балканско Полуострво. Кантакузин се обратио на Турке и тако их довео у ближи додир с народима на Балкану. Турци су имали прилике да познају снагу и отпорност тих народа и да виде како интриге и грозне сплетке и ситни моментани интереси разривају организам. »Кад се из даљине у којој се ми налазимо«, наводим речи Стојана Новаковића (*Срби и Турци XIV и XV века* Београд, 1893, 111—112)« погледа на време и рад, што су претходили коначном насељењу Турака у Европи, са чуђењем се мора опазити, да су срца и мисли ондашњих људи предузимали ситнији интереси и планови; да су се сви владоци и великаши Балканског Полуострва заносили за тренутним интересима и добитцима, да право зло не беше нико спазео и уочио како би требало.»

Први сукоб Срба и Турака на европском земљишту био је код Стефанијане, недалеко на североистоку од Солуна. Српска војска, под вођством војводе Прељуба, страдала је због нетактичности,

јер су тешки оклопници били одјахали коње. По Кантакузиновој жељи, Турци су свршили обрачуне и с војводом Момчилом, који се јуначки борио пред градом Перитерионом. Дакле, у првим сукобима с Турцима, Срби су били потучени. Али су, зато, у свом надирању ка југу Срби показивали све боље резултате. Спустили су се чак до Костура и Бера. Тврди Сер, кога је Душан у неколико махова с највећом упорношћу опседао, паде најзад у октобру 1345 г. Падосе и Драма и Филипи и на морској обали Хрисопољ. Пут од

Сл. 9. — Царица Јелена. Фреска у манастиру Леснову, рађена око 1347 г.

Солуна за Цариград био је у Душановим рукама. Он је већ био на домаку Солуна и опседао га је са три стране, остављајући Византији прилаз Солуну само с Јегејског Мора. Душан је особито био поносан освајањем Сера. Он је одмах издао повељу манастиру св. Јована Крститеља на Меникеју, близу Сера, на којој се гордо потписао као краљ »Србије и Романије«. У једном писму млетачком дужду (од 15 октобра 1345) Душан се потписао као »господар скоро целог царства Романије«. Понет силним успесима, који су били као из бајке, Душан је постао свестан да значи нешто у политици на Балкану и да он треба да наследи старо и истро-

шено царство на Босфору. У његовим је рукама огроман део Византије, скоро цео, како је он изрично напоменуо. Био је још млад. У тридесет и седмој човеку је живот још увек испред њега, а не иза њега. Ту велику државу он има и коме да остави. Од пре осам година он има сина, који би могао да прихвати његове тековине. Он није тада видео како то дете пада под теретом огромног очевог дара и како тешко притиска царска круна младићку главу сина. Рођен после петогодишњег брака родитеља, тако непосредно, да је врло симптоматично, после озбиљне Душанове намере да кида са својом женом и да се жени једном младом Немицом, тај жељно ишчекивани син Урош није имао очеве енергије, издржљивости и способности. Не само очеве. Нико од Немањића није имао мање енергичности и више учмалости од Уроша. Он чак није ни од мајке понео скоро ништа, а за њу се зна да је имала и способности и енергичности и ауторитета и политичког искуства. Урош је био у буквалном смислу мали син великог оца.

После пада Сера, Душан се одмах прогласио за цара Срба и Грка. Пола године доцније, на Ускрс, 16 априла 1346, Душан се на најсвечанији начин крунисао за цара у Скопљу. Пре тога, Душан је прогласио патријаршију и некадањег свог логотета Јоаникија поставио за првог патријарха. Тај га је патријарх, заједно с бугарским патријархом, охридским архиепископом и светогорским монасима крунисао за цара.

Истовремено створени су, по угледу на Византију, чинови и титуле, дотада страни за Србију. Од тада постоје: деспоти, ћесари, севастократори итд. То је сад највише племство у Србији. Извесне крајеве у пространоме српском царству добијају на управу ти властелини. На крајњем истоку, у Драми, био је ћесар Воихна, отац познате монахиње Јефимије, оне Јефимије која је извезла сувим златом на чистој свили топлу похвалу кнезу Лазару. У Тесалији био је ћесар Прељуб, у Прилепу Вукашин, у Охриду севастократор Бранко Младеновић, у крају око Куманова, староме Жеглигову, севастократор Дејан. Све су то били Срби и можда је по среди Душанова идеја да Србима да водећа места. Али тесан додир са старом византиском културом, правним уређењем и традицијама; утицао је да се јако осети у читавом животу властеле на врху грчка боја. Сам дворски церемонијал био је сасвим по византиском типу. Још у време краља Милутина осећа се грчки утицај на српском двору. Савремени Теодор Метохит, који је дуже времена провео у Србији, с пуно поноса бележи како је у Србији све удешено »по ромејском укусу.« Чак истиче да се дворски српски живот успешно надметао са византиским. У време цара Душана тај дворски сјај био је нарочито велики.

У Византији се тек после Душанових успеха освестише. Завађене се стране измирише, Кантакузин уђе у Цариград и склопљен је брак између Кантакузинове кћери и цара Јована V, под условом да Кантакузин буде на власти до царева пунолетства. То је требало да буде неко окупљање снага,

Пред крај 1347 цар Душан посетио је Свету Гору. Сто педесет година раније Немања је дошао на Атон као монах Симеон. У Хиландару је тихо таворио као оронули старац последње дане. Шта је он све пребацио преко главе: борбе с браћом, борбе с Византијом, понижења. Он је био толико бедан пред царем Византије, понижаван пред цариградском уличном светином, жељном дистракција и, најзад, скончао је свој живот далеко у туђини, у месту које је било византиско. Не треба заборавити још да је он пре но што

Сл. 10. — Деспот Јован Оливер, ктитор манастира св. Арханђела у Леснову. Фреска у Леснову, рађена око 1347 г.

је постао монах био само рашки велики жупан. Душан долази у најлепшим годинама младости и снаге, после сјајних успеха, који су задивили свет. Он ступа на мистично и свето тле Свете Горе као победилац и на подручје које је његово. Он долази као свемоћни цар Срба и Грка. И похиташе светогорски монаси да потраже милост новог господара и да им потврди старе повластице. Душан је царски даривао не само немањићки Хиландар, него и друге манастире. Сасвим у реду. Он је пре свега православни цар, који води рачуна о вери. Светогорски монаси били су му на кру-

нисању за цара. Занимљиво је да је Душана свуда по Светој Гори пратила и царица. Јелена је била прва жена која је ступила својом ногом на светогорско земљиште.

Највећи део Душанових освајања био је завршен. Током 1348 Срби су освојили још Тесалију и Епир. Сад је Душан имао могућности да обрати пажњу унутрашњем уређењу. Он је издао (1349) у Скопљу свој чувени Законик, који обухвата: устав, кривично, грађанско и црквено право, као и поступак. Ту је први пут у целини и за све крајеве формулисан правни поредак. Важно је истаћи да су за Скопље везана три најизразитија обележја Душанова рада — црквеног, политичког и правног. У Скопљу је проглашена патријаршија, у Скопљу је крунисан Душан за цара, у Скопљу је дао Законик.

Заузет догађајима у Босни, Душан је оставио слабо заштићену јужну границу. Кантакузину пође за руком да заузме Бер, па крене према Тесалији, али му ту даде снажан отпор ћесар Прељуб. Сазнавши шта се дешава, Душан хитно пође из Дубровника према Солуну. Његово је присуство умањило забуну и уздигло духове. Под самим Солуном састадоше се три цара — два византиска и српски — и отпочеше преговоре. Пале су крупне речи и тешке оптужбе. Кантакузин и Душан имали су збиља да кажу доста један другоме. Трећег дана видело се да се не може пронаћи никакав излаз и да се не може доћи до споразума, те се рат продужио. Срби су брзо повратили изгубљене крајеве. Душан је узео Воден, а војсковођа Хлапен повратио је Бер. Побуњеници и незадовољници, који су пристали уз Кантакузина, страдали су много. Али је истрага показала да српска ствар стоји прилично рђаво и да је грчка агитација отишла далеко, чак до Скопља. То је значило да треба схватити ствари озбиљно и рачунати с непоузданим грчким елементом, који показује да је деструктиван. При првом озбиљнијем сукобу и рушењу државног ауторитета они би дигли главу.

Од како су Турци ушли у круг балканске политике, стање је бивало све горе. Турци су се показали не само као добри војници, дорасли сваком отпору, него и војници који су односили победничке битке. И баш у време првог турског снажења, у Цариграду се прилике опет помутише и плану грађански рат. Кантакузин је збацио цара Јована, а за савладара узе свога сина Матију (1353). Ускоро је (марта 1354) земљотрес уништио Галипоље, у које одмах уђоше Турци. Тако се они настанише на европском земљишту, на коме су до тада само ратовали.

Душан је добро оценио, па чак и лично искусио турску снагу. Стога је он желео благовремено да пресече њихово надирање и да их врати у Азију. У том циљу Душан је отпочео преговоре с папом. Он је желео да га папа именује за врховног војсковођу против Турака, нудећи готовост да призна папу и тражећи да папа пошаље посланство у Србију, ради детаљнијег договора. Не може се сумњати у лојалност Душанових изјава папи и његову тренутну

готовост да сарађује с папом. Душан је хтео да пречисти турско питање и да иде до краја у својим плановима према Византији. Он је у време преговора с папом био анатемисан. Његовог патријарха и њега Цариград не само да није признао, него је и проклео. Њему је онда, по себи се разуме, било свеједно. Он је тражио наслона на онога ко ће га признати. Сигурно је да је у неодређеној ситуацији Душан био готов на сарадњу с папом. Он је у том смислу тражио и гледиште свога патријарха Јоаникија, али је усред преговора патријарх пао тешко болестан и ускоро и умро. На Курији се питање Душанове готовости да призна папу и прими католичанство схватило врло озбиљно и слате су инструкције и обавештења најуглађенијим лицима у Србији.

Сл. 11. — Цар Урош. Фреска у манастиру св. Николе у Псаџи, рађена око 1366—1367 г.

У Цариграду је у позну јесен 1354 збачен Кантакузин и отеран у манастир. Он је био тежак грешник за све оно што се последње деценије одиграло у Византији. Он је први увео Турке у вртлог балканских размирица и први зачеци турске снаге у Европи потичу од његових дана.

Док је очекивао развој ситуације и ток преговора с папом, Душан је затегао с Мађарима. Мађари су ушли у рат, у један мах дошли у Београд, али су се, услед здравствено неповољних прилика, повукли натраг. То је јасно показивало да папа неће моћи да заштити Душана од Мађара. Та је офанзива истовремено показала да Душан неће моћи да поведе крсташки рат против Турака, о

коме је сањао и поводом кога је преговарао с папом. Кад је стигло папско посланство Душану, српски цар био је огорчен. Он је посланство дочекао врло хладно и с врло мало коректности. Преварен у плановима, Душан је узео да решава ствар сâм. Петар Тома, вођ папског посланства у Србији, није могао да се споразуме са царем и да испуни мисију. Разочаран и огорчен, он је отишао из Србије у Угарску и тамо је наговарао мађарског краља Лудвига на рат против Срба. Изгледа да на западу још није била јасна сва опасност од Турака и нису се предвиђале последице. Да ли је Душан очекивао мађарски напад не зна се. У децембру 1355 он је био на југу, под градом Бером, неизвесно због чега. Већ 20 децембра те исте 1355 Душан је изненада умро, не зна се поуздано где. Сахрањен је у својој задужбини, манастиру св. Арханђела код Призрена. Њему је било једва 47 година. Био је још у годинама кад се ствара, а умро је оставивши своје дело недовршено. Нестало га је у тренутку кад је био најпотребнији — онда кад је турско питање било врло актуелно и кад унутрашње прилике у његовој нагло изграђеној земљи још нису биле сређене. Да је Душан остао још неку годину жив — ко зна како би изгледала карта Балканског Полуострва, да ли Турцима не би био за навек затворен пут и да ли би се његове тековине онако брзо раскућиле..

После смрти цара Душана налазимо овакву ситуацију: у кумановском крају, старом Жеглигову, био је деспот Дејан, који је изгледа, убрзо за Душаном умро, те су тим крајем владали његови синови Драгаш и Константин Дејановићи. Штип, Злетово, Струмицу, Велес и Тиквеш имао је деспот Јован Оливер, али су убрзо ти Оливерови поседи потпали под Дејановиће. Дејановићи су, према томе, држали југозападни део данашње Јужне Србије — од Куманова до Дојранског Језера. Јужно од Дејановића била је област Оливерова брата Богдана. На крајњем истоку, у Драми, био је ћесар Воихна, после чије је смрти та област припала његовом зету Угљешу. Централни део, између Дрима и Вардара и од Призрена до Охрида, заједно са Скопљем, био је у рукама Вукашина Мрњачевића.

Душанов син и наследник цар Урош значио је политички врло мало. Његову неспособност брзо су осетили сви. Обично се у нашој историографији губи из вида да је Урош бачен у тако велику сенку и због тога што је било много великаша, који су се осилили и излазили с извесним правима. То високо племство отсјај је царства, чији је творац био Душан. Сам Душан пронашао је великаше и дао им је угледне положаје и велика права. Под владавином једног неспособног човека они су лако могли да се осиле више но што је то била Душанова замисао и нарочито више но што би то Душан дозволио. Први сигнал за кидање с централизмом дао је Урошев полустриц Симеон, намесник у Епиру (1356). Он није био много срећне руке. Срби су у њему видели човека грчког порекла, а Грци су му радо истицали српско порекло. Он сâм осећао се више Грком, повукао се у Тесалију, где се потпуно

погрчио и потписивао се Симеон Урош Палеолог, не желећи да истиче уопште своје немањићко порекло. Тако су већ врло рано крајње јужне области биле изгубљене. За Симеоновим примером пођоше Баошићи у Зети, где се три брата Страцимир, Ђурађ и Баоша јављају као самостални господари. Србија је почела да се своди на мању територију.

Прави и најјачи удар за државу било је одметништво Вукашина Мрњачевића, брата деспоте Угљеше. Непознате су појединости како је дошло до оцепљења ових области. Зна се само да се 1366 Вукашин помиње као краљ и да је те године послао у Дубровник своје посланике, заједно с посланицима цара Уроша по

Сл. 12. — Краљ Вукашин. Фреска у манастиру св. Николе у Псачи, рађена око 1366—1367 године.

светодимитарски доходак, данак који су Дубровчани исплаћивали српском владару сваке године о Митровдану. Ближе порекло Мрњачевића још није расветљено. Изгледа да потичу из Херцеговине. Око 1350 срећемо се с њима код Прилепа. Тада се Вукашин помиње као жупан. Није још решено да ли је Вукашин добио краљевску титулу од Уроша, или је он силом присвојио. Могло би се, према неким индицијама, наслућивати да је то изведено мирним путем. У цркви св. Николе у Псачи насликани су цар Урош и краљ Вукашин један поред другог, а живопис је управо из времена кад је Вукашин постао краљ. Затим, познат је новац с нат-

писом краља Вукашина и цара Уроша заједно, што би сведочило о заједничком ковању новца. То одводи на помисао да после прогласа Вукашина за краља није дошло до сукоба, или бар да је Вукашин постао краљ споразумно с Урошем. Али с друге стране, зна се да су се Дубровчани жалили на прилике у Србији, које им много ометају трговину. Вукашин је имао области: скопску, прилепску, полошку, поречку и кичевску. Кад је постао краљ, Вукашин је био поодмакао већ у године. По савременим портретима види се да у изразу старачког лица краља Вукашина има нечег ратоборног, али пакосног и лукавог, што сведочи да се могао и у старим годинама упустити у политичке авантуре.

У општој пометености, када је личност цара Уроша била сасвим утопљена у таласима борбе и лични интереси потискивали општу ствар, избија на политичку позорницу и брат краља Вукашина, деспот Јован Угљеша. Угљеша је био први на удару Турцима. Он се с разлогом бојао њих и најбоље осећао непосредну њихову опасност. Стога је он тражио могућности да се сузбије турска сила. Верујући да ће заједничка опасност најпре и најчвршће здружити, Угљеша је отпочео сарадњу с Византијом. Некадањи непријатељи потражили су се као пријатељи. Стари сукоби и зајевце предале су се забору. Претходно требало је отклонити препреке. Самовољни Душанов проглас патријаршије и царства наишао је на велико незадовољство у Цариграду и Цариград је анатемисао првог српског патријарха и цара. Под тешком клетвом патријарх и цар су и умрли. Срби су ставом цариградске цркве били збуњени. Политички, истина, Византија није значила много. Велики део њене територије био је српски. Али личност поглавара цркве била је ауторитет који се мора ценити. Његова је клетва била страшна и тешко је падала. Срби су се ставом проклетства осећали притиснути. Када су, после Душанове смрти, почеле да се осећају последице и да се ствара тешка атмосфера, почели су да се траже узроци и објашњења. Већ врло рано настављач историчара и архиепископа Данила тешко пребацује Душану што је изабрао патријарха »не по закону и с благословом цариградског патријарха, као што је ред«, него је насилно поставио Јоаникија. Нешто доцније биограф деспота Стевана Лазаревића, Константин Филозоф, прекоревао је Душана што се самовласно прогласио за цара. Добија се утисак као да се озбиљно сматрало да је сва трагедија баш у том непромишљеном акту Душановом што се довело дотле да је патријарх морао да изустити тешке речи клетве, која је стигла и због чега се испашта.

Византија је, ипак, била готова у тешким часовима да скине анатему и отпочне сарадњу са Србима. Сам патријарх Калист који је лично проклео нову патријаршију и ново царство дошао је у Сер, у исти онај Сер после чијег пада у српске руке Душан проглашује себе царем. Калист је дошао удовици анатемисаног цара, тада већ монахињи Јелисавети, да преговара о савезу са Србима против Турака. Калист, међутим, умре (1363) и преговори су били прекинути... Али нешто доцније на могућност споразума вратио се

Угљеша. Угљешини предлози били су врло прихватљиви и на основу њих лако је могло да дође до измирења. Он је био готов на највеће концесије и признао је у својој области цариградског патријарха као врховног поглавара цркве. Тиме је он прекинуо сваку духовну везу са српском црквом и пришао потпуно под окриље византиске цркве. У свом писму цариградском патријарху (марта 1368) Угљеша је бацио тешке оптужбе на првог српског цара и отворено осудио читав Душанов рад, истичући како је Душан »погазио старе црквене уредбе и грдно порушио од отаца остављене границе... начинивши се као неки небески судија и законодавац«. Угљешине области добиле су свога грчког митрополита. Тако је измирење цркава Угљеша лако и практично решио.

Свршивши посао око измирења, Угљеша је обратио пуну пажњу Турцима. Он је решио да ратом пречисти питање које је тешко притискивало последње две деценије. Сарадник на том послу био му је брат Вукашин. Као да су они хтели да узму иницијативу у своје руке, да они ослободе земљу од турске опасности и да сврше онај посао који је желео Душан. Изгледа да су Срби започели борбу, да су они тражили Турке и сукобили се с њима, а не да су давали отпор и одговарали на напад. Један савременик изрично помиње како су Угљеша и Вукашин пошли »на изгнање Турака«. Угљешина и Вукашинова војска сукобила се са турском код Черноменских Лугова, недалеко од Једрена, ноћу између 25 и 26 септембра 1371 г. Турски војсковођа Евренос-бег страховито је потукао Србе. Пораз на Марици био је страшан. Оба брата, Вукашин и Угљеша, пала су мртва на крвавом разбојишту. Турска победа на Марици донела је Турцима престиж и од тада почиње њихово господарство над Јужним Словенима. Та победа одјекнула је далеко на запад. У Авињону, у француској Прованси, где је у тај мах била папска столица, о овој победи мислило се много. Папа је чак прокламовао крсташки рат против Турака, који држе земље Византије, Бугарске и Рашке. И у Авињону се знало како Турци врше насиља и уништавају све, како одводе становнике у бедно робље. У народу је остало у дубоком сећању како је од крвопролића Марица потекла »мутна и крвава« и проносила рањене јунаке. О приликама непосредно иза битке на Марици сачуван је диван опис старог монаха Исаије. Болно звуче те речи старог калуђера. Он је видео лепше дане, дане кад су божанске цркве и Св. Гора цветале као рај. Али је дочекао и дане када многи умреше од оштрога мача, многи у робље одведени, а у свим градовима и »странама западним« завлада толика нужда и зло љуто да ни уши нису слушале ни очи виделе. Просуше се Исмаилћани и пролетеше по свој земљи као птице по ваздуху и неке хришћане мачем клаху, неке као робље одвођаху, а оне који остадоше смрт покоси. А које и смрт поштеди убијаше глад. Таква је глад свуда била каква никад нигде није од створења света. А оне који и глад преживеше, вуци, ноћу и дању нападајући, једоше. Страшан је приказ био то видети. Оста земља пуста: ни људи, ни животиња, ни плодова. Не

беше кнеза, ни вођа, ни управника међу људима, да их избаве и спасу, него сви беху заплашени страхом од Исмаилћана и храбра мушка срца претворише се у слабачка женска срца. Доиста тада су благосиљали живи мртве.

У својој студији о Србима и Турцима XIV и XV века, Стојан Новаковић испитивао је које су области дале војску, која је први пут јасно и отворено пошла у бој на Турке и онако страшно страдала. По његовим испитивањима ту су војску дали: Скопље, Призрен, Охрид, Битољ, Прилеп, као земље Вукашинове. Затим, Жеглигово, Кратово, Штип, Тиквеш, као земље Дејановића и најзад Угљешине области, које данас не припадају нама. »По томе су војску, што је страдала на Марици, дале српске земље око Шар-Планине и све јужне српске земље око Вардара и Струме.« Битка на Марици задала је тежак удар Србији. Сигурно је да је било потреса, који су учинили да се још више и јаче осети тежина пораза. То, уосталом, сведочи и мало пре поменути старац Исаија. Ускоро (4 децембра 1371) умро је и цар Урош, последњи изданак куће Немањића. У српским земљама сада има више господара и сваки са много претензија.

После маричке битке Вукашинов син Марко и браћа Костантин и Драгаш Дејановићи измирили су се с Турцима, поставши вазали турског султана. Легендарни Краљевић Марко српске народне песме, јунак од мегдана, тврдоглави и поносни Марко, који је »дотерао цара до дуvara«, био је, кад га историја погледа, само смерни послушник турскога султана, који је проводио дане у Прилепу, једном делу своје очевине.

Турци су после битке на Марици јасно осетили да њихово напредовање неће имати много сметње. Због тога су убрзо почели да се шире према северу и западу. У једном таквом залету страдали су код Плочника (1387). Да би осветили пораз, Турци пођоше с јаком силом на кнеза Лазара. У тешком окршају на Косову, Срби су били сатрвени (15 јуна 1389). У боју су пале две владарске главе — кнеза Лазара и цара Мурата. У почетку боја Срби су имали успеха. Први извештај који је отишао у Босну и даље у Млетке објавио је српски успех. Такав глас стигао је чак у Париз, где је приређено свечано благодарење Богу што је помогао српском оружју. Али се ратна срећа убрзо окренула и Срби су били поражени. Тај пораз створио је ону велику косовску етику, какве нема равне у историји. Српски народ у тужним данима под Турцима изграђивао је култ косовских мученика и спремао генерације косовских осветника. Косовски божури са Гази-Местана својом бојом тако су чудно потсећали на скупу крв проливену на том месту. О поразу на Косову говорило се и писало се с пиететом. Народ је тражио објашњење поразу. Средњи век је патње и страдања схватио и тумачио као казну Божју. Потоње генерације нису тумачиле тако. Бог неће да кажњава оне који га воле. Објашњење се тражило у издаји. Данас је та фама о издаји Вука Бранковића разбијена. Али зар се не може поверовати да се под том издајом не крије сећање на тужне прилике српске земље у другој половини XIV века? Срп-

ски слом добио је на Косову само своју дефинитивну форму, а његови су зачеци ранијега датума.

После косовског боја стање је бивало све горе. Турци су узели маха и продужили да се шире. Син кнеза Лазара Стеван са братом Вуком постао је вазал турског султана. У јужним српским областима после Косова остао је Вук Бранковић. Он је имао Косово са Звечаном, Вучитрном, Приштином и Призреном. Непосредно после боја на Косову прилике су биле мутне. Лазарева удовица, симпатична и енергична Милица, са своја два нејака сина била је у затегнутим односима са својим зетом Вуком Бранковићем. У Дубровнику се сматрало да је сасвим могуће да Вука протерају Мађари или Турци те су њему и његовој породици обезбедили слободан долазак и боравак у Дубровнику. Стање после косовског боја црта Новаковић овим речима: »Турске посаде и турски надзорници по главним трговима и по неким градовима и рудницама; одношаји међу Србијом и Турском неуређени; место јединства власти расцеп и суревњиво надметање ко ће у сред опште несреће штогод за се заграбити; међу кнегињом Милицом и њеном децом с једне и рођеним јој зетом Вуком и унуцима њеним, децом Вуковом, с друге стране неслога, готово отворено непријатељство и потварање; место потпоре у хришћанскоме суседству, прохтеви Угарске да се несрећом српском користи и да и она штогод за се од Србије уграби. И опет свакако је знао да су Турци неодољиви победници и да им треба чинити жртве на рачун најдрагоценијих права народних, слободе, вере и самосталности. И нико није могао знати ни јамчити колике ће те жртве бити, докле ли ће досегнути. Највећа неизвесност и несигурност ширила се на све стране, на све прилике живота народног.«

Ратовање с Турцима није завршено миром. Питање турске офанзиве остало је отворено. Кнегиња Милица прва је приступила решењу тог питања. Милица се реши на велику жртву и своју мезимицу Оливеру даде султану у харем. На тужно путовање водио је сестру старији брат Стеван. Савремени Стеванов биограф забележио је да од тог времена »поста порабоњена српска земља, јер су и Стеван и брат му Вук са својим племићима и осталима, тј. са војском српском сваке године морали ићи на службу султану.« Ускоро је и Вук Бранковић склопио мир с Турцима, извршио попис своје земље и одредио тако да се плаћа данак Турцима. За то Вуково мировање зна се у новембру 1392. Тада се већ помиње као свршена ствар. Стога се може претпоставити да је мир склопљен бар у лето те године. Почетком те године, међутим, пало је у турске руке Скопље. На Богојављење 1322 г. крунисао се Стеван Дечански за краља, а његов син Душан за младог краља. Тачно у дан, седамдесет година доцније, пало је Скопље у коме се Душан крунисао за цара с пуно среће и ко зна с колико лепих жеља и драгих нада. У току једнога века од византиске вароши Скопље постаје царска престоница и првопрестолна митрополија и најзад турски посед, одакле се силом селе Срби и досељавају муслимани. Некадање цркве са св. Богородицом Тројеручицом на челу, запустеле су и порушене су. На место њих јављају се џамије.

Иако се измирио с Турцима, Вук Бранковић није дуго уживао благодати мирнога живота. Његове области око Ситнице, Хвосно, Призрен, Приштина, Вучитрн и градови Борац, Звечан и Петрич ускоро су предати Лазаревићима. Данас није довољно разјашњено како је до тога дошло. Поуздано је само да је он био лишен власти негде 1394 или 1395 г. и да су Турци Ситницу, Лаб, Дреницу и Метохију, заједно са крајевима око Пећи и Призрена, предали сициповима кнеза Лазара. Већ пред крај XIV в. помиње се у Звечану турски ђефалија Фериз.

Као области Вука Бранковића, тако су скоро у исто време нестале и државе краља Марка и браће Дејановића. Турска офанзива кренула је даље на север. На дневном реду била је Бугарска, која је срушена 1393 г. Бајазит се затим упутио на Влашку. У Бајазитовој војсци били су, као његови вазали, краљ Марко и Константин Дејановић. До сукоба између влашког војводе Мирче и Турака дошло је на Ровинама (1394). У житију деспота Стевана Лазаревића прича се како је Марко уочи битке свом несрећном другу Константину Дејановићу рекао: »Молим Бога да хришћанима помогне, па макар ја први пао мртав у боју«. Ово је драгоцен податак за илустрацију схватања турског вазалства и за схватање и погледе на турски народ и њихову веру. Ту није изражено само Марково незадовољство што као туђ вазал мора да се бори са својим једноверницима, него и тешки вапај хришћана против Турака. Такви закључци важе чак и онда кад би се утврдило и да Марко није онако говорио.

После битке на Ровинама јужне српске земље изгубиле су своју самосталност и постале су делови великог турског царства. Тако је последњих година XIV в. јужна српска граница на Шар-Планини и на линији код Куманова. Од Душанових успеха остале су само успомене, па и оне загорчане. Још пре ове дефинитивне катастрофе Душан се тешко прекоревао. Деспот Јован Угљеша учинио је то отворено и јавно. Данилов настављач, видели смо да је исто тако пребацивао Душану. У тешким данима очајања и обезглављености, људи су тражили узроке свуда. Људи су постајали малодушни и готови да осуде, пре но што расуде. Преокрет у схватањима наступио је тек доцније, када су о догађајима имали да суде нови људи, незаинтересовани и објективни. Онда се тек вратило на старе дане и бацило у нека сентиментална туговања, сетило се старе славе и величине, почео је да се негује култ прошлости, који је имао да оплемени душе и створи нове погледе на минуле дане.

Од свих српских земаља остала је једина слободна област кнеза Лазара, којом је за време малолетства Стевана Лазаревића управљала кнегиња Милица, потоња монахиња Јевгенија. Па и Стеван је био турски вазал. Као нешто раније краљ Марко и Константин Дејановић, тако је и Стеван Лазаревић са својом војском морао да помаже султана. У боју код Ангоре (1402) против Тамерлана, Стеван Лазаревић се нарочито истакао. Три пута је улазио

у бој и јуначки се борио. Турски султан Бајазит био је страшно потучен, те се Стеван повукао из боја, пошао у Цариград, где је добио деспотску титулу, највишу после царске, а онда преко Митилене дошао у Србију. Иако је време владавине деспота Стевана управо и доба турских великих међусобних борби о престо, деспот Стеван није могао нарочито да користи те прилике. Неколико година раније једна побуна указивала је да има у земљи незадовољника. Непосредно иза битке код Ангоре дошло је до размимоилажења између Стевана и Ђурђа, сина Вука Бранковића, а ускоро и до размимоилажења и с рођеним братом Вуком. Затим, сам деспот Стеван изгледа да је тешко патио. Он је био претерано осетљив. Неки терет притискао му је душу. Једном, лицем на Велики четвртак, није могао да се причести, јер је плакао и јецао, сећајући се неког крвавог догађаја. Савременици су се зарицали да му очи угледају, али никоме не пође за руком, јер их је стално држао оборене. Жене и музику није волео. Имао је он збиља тешких дана. Сестрић и брат устали су отворено на њега, мајка му је умрла док је био још млад човек. Изгледа да је још највише волео своју најмлађу сестру Оливеру, која му је била још дража због тешке судбине, која је у најлепшим годинама женске снаге и лепоте немилосрдно шибала. Сам Стеван био је човек високе културе, лепог књижевног образовања и уживао је у књизи. Рекло би се да је и сâм писао. Дубровчани су га високо ценили и о њему говорили с пуно епитета, хвалећи његов велики разум и правичност. Он је успео да одржи још неке делове Јужне Србије и да их, заједно са својом поруком на самртном часу, преда своме наследнику Ђурђу Бранковићу. Деспот Ђурађ Бранковић био је последњи српски владар који је држао области Јужне Србије.

Политички живот и рад Ђурђа Бранковића био је заиста тежак. Србија је у његовим данима била већ у агонији. Она је таворила последње дане. Ђурађ Бранковић имао је талента и политичког смисла — то се не може порећи. Али је он имао пред собом велику силу, занету сјајним успесима. Турски талас тешко би зауставиле и много јаче снаге него што је била српска. Завојевачки турски прохтеви нису се заустављали на некој одређеној граници. Већ 1439, сем Зете, читава је Србија била у турским рукама. Али пет година доцније Турке су потукли Мађари и по мировном уговору у Сегедину (1444) Турци су вратили Ђурђу целу његову државу. Мађарима се чинило да су последице могле да буду много теже по Турке и да се није довољно искористила победа. Особито је јако агитовао за ништење уговора папски нунције Цезарини, те се — под притиском јавног мњења — раскинуо сегедински мир. Ђурађ Бранковић ценио је правилно да ни Мађарска неће моћи да савлада Турску. Он је био пред дилемом: или да иде са Мађарима против Турака, или са Турцима против Мађара. Ђурађ се решио да не улази у борбу с Турцима. У боју код Варне Мађари су били потучени (1444). Мађари су покушали да освете пораз и кренули су (1448) на Турке. Ђурађ је и овога пута одбио сарадњу с Мађарима. Показало се да је деспот Ђурађ правилно проценио ситуа-

цију. У битци на Косову (октобра 1448) мађарска војска, под вођством Сибињањин Јанка, била је страховито потучена.

Када је (1451) на турски престо дошао предузимљиви Мехмед II, отпочео је одмах акцију већег стила. Две године после тога Турци су освојили Цариград и срушили Византију. Догађај је узбудио цео свет. Дигла се читава побуна широм Европе, али све је било доцкан. Године 1455 пале су већ најјужније Ђурђево земље. Он није доживео да види потпун слом своје земље. Умро је (1456) са сазнањем да је оставио за собом наследника државе. Три године после његове смрти (1459) Србија је била дефинитивно у рукама Турака. Један период историског живота био је завршен.

ЈУЖНА СРБИЈА ПОД ТУРЦИМА

Битком на Ровинама јужне српске земље изгубиле су своју самосталност и постале су саставни део турске царевине. После дефинитивног пада Србије под Турке и укидања Пећке патријаршије (1463), српске земље потпале су под духовну власт Охридске архиепископије. Али традиције о српском господству остале су јаке и везе са некадашњом целином живо се осећају, чак и на основу оно мало извора што нам је сачувано. Некада лепо започета традиција преписивања црквених књига продужена је и у тешким данима под Турцима. И на завршетку тих књига исписан је руком незнанога или знанога преписивача и који редак о тужним приликама тих дана. Могла би се навести велика збирка тугованки за минулим данима. У записима радо се истиче нека веза са још слободним северним крајевима. Када треба да се забележи смрт скопског митрополита, помиње се да је то било за време деспота Ђурђа Бранковића. Четири деценије после пада Скопља преписивао је у том крају апостол неки калуђер и напоменуо да је препис завршио седам година после смрти деспота Стевана. Још доцније записао је један преписивач триода у манастиру Лешку код Тетова да је посао завршио у време деспота Ђурђа. То иде у прилог тези колико су везе са српским крајевима биле јаке и да се радо истичала стара целина. Без обзира на присуство страног господара, људи тих крајева осећају туђе господство, али воде рачуна о господару српске земље. Види се колико је у XV в. национална свест била израђена. Када би се систематски приступило сабирању грађе у овом погледу, па ма колико она штура била, видело би се да је национална свест била много јача него што се то обично претпоставља, а често истиче и да је није било, бар не у овом облику у коме се подразумева у данашњем модерном појму. Има доста записа који помињу дане »нечастивих Исмаилћана«, »безбожног цара Мурата«, »проклетог цара Бајазита«, »законопреступног и хришћанима досадителног злочастивог турског цара Бајазита« итд. Види се колико се јасно правила разлика између старог и новог стања. Она мржња против завојевача, и уз то невернога, избија у пуној мери. Зато су и речи краља Марка, којима се моли Богу да победи хришћани, па ма он први погинуо, сасвим разумљиве. Био је у

питању сукоб не само два народа, него и две вере, а верски сукоб био је још јачи.

Српски живаљ, истина, није био у нарочитим околностима у доба старе српске државе. Сељак је грцао под теретом дажбина и работа и он је тога био свестан. У време турског надирања те дажбине биле су веће («турски данак») и падале су још теже. Турци су, рекло би се, дали више економских повластица и олакшања. Па, при свем том, туђински јарам није био благ. Убрзо је у српске

Сл. 13. — Макарије, I патријарх обновљене патријаршије (1557). —
Фреска у Будисавцима (код Пећи).

крајеве дошло ново становништво, које је, по себи се разуме, имало више права него побеђена раја. За Скопље се изрично помиње да је насељавано турским живљем и да је одатле пресељено више српских породица. Од средине XV в. у том истом Скопљу нестаје православних цркава и подижу се џамије. Српске земље добијају, по административном уређењу, тип турских покрајина.

Један пун век проживео се у сналажењу у новим приликама и привикавању на ново стање. Ми данас немамо довољан број извора да бисмо могли детаљно да упознамо то турско доба, тако

мало обрађено у нашој историји. Немамо ни људи за сад који би ушли у сложени проблем. А то би био заиста захвалан посао.

Нов период и боље прилике настале су за српски народ под Турцима обнављањем Пећке патријаршије (1557). Обнављање патријаршије, на око чисто црквено питање, имало је много већи значај у политичком погледу, јер су том приликом многе српске земље биле окупљене у целину, први пут после дужег времена. Обновљена Пећка патријаршија имала је врло простран обим и у својој територији вршила снажан утицај на народ. Црква је у тај мах била заточник националне идеје и замењивала државу, одржавајући у свежем сећању некадању славу и велико име у историји нападеног и несрећно пострадалог српског народа. Проф. г. Ђоровић истиче важност обновљене Пећке патријаршије овим речима: »За дело нашег народног уједињења Пећка патријаршија учинила је несумњиво највише и најтрајније. Више национална, него чисто црквенска, сва везана за старе традиције српске државне слободе, са јасним погледима о потреби збијања народа под једно духовно вођство, Патријаршија је систематски развијала код Срба осећање верске солидарности с обзиром на опасност од исламизације и са тим тесно у вези и мисао народне заједнице«.

Патријаршија је обновљена заслугом Мехмеда Соколовића, великог везира, пореклом Србина, чији је брат Макарије постао први патријарх обновљене патријаршије. Захваљујући новој црквеној организацији, национална свест се одржавала и даље под Турцима. И више и ниже свештенство били су Срби, служба је служена на српском језику и била је слободна и призната; обнављају се запуштене цркве и манастири, а монаси продужују рад на књижевности. Путници друге половине XVI в. помињу да су многе богомоље обновљене и да у манастирима има калуђера. У многим црквама и манастирима обновљен је стари живопис. Али је овај живопис био квалитативно далеко испод оног XIV в. Нови слојеви често су упропастили стари.

Јужна Србија није била обухваћена у целини под Пећком патријаршијом. На југу били су у саставу патријаршије: Тетово, Скопље, Кратово, Штип, Радовиште. Даље на југу: Охрид, Битољ, Дебар, Прилеп и Велес остало је под влашћу Охридске архиепископије.

Ма да са слободном црквом и извесном националном аутономијом, ма да у могућности да слушају службу на свом језику, Срби су ипак незадовољни под туђом влашћу. Срби су радо улазили у све комбинације које су ишле за борбом против Турака. Папски повереници крстарили су по Балкану, испитујући прилике на терену и расположење хришћанског живља под Турцима. Срби су били готови да крену у рат уз Аустријанце против Турака. Тај покрет био је нарочито јак на прелому XVI у XVII век. У Пиви, Никшићу, Дробњацима дигнут је устанак, коме је био на челу војвода Грдан, али су устаници били потучени. У покрет је ушао и пећки патријарх Јован, чије су нам интимне везе с папском куријом познате. Али развој политичких прилика кренуо је другим

правцем. Укрштени интереси европских сила врло су мало водили рачуна о питању једног потлаченог народа. И Аустрија је била заузета крупним питањем одметања Мађарске, те је гледала да склопи мир с Турцима. Мир је склопљен на ушћу Житве у Дунав (1606). Срби су тражили наслона на Шпанију, али је Млетачка Република систематски ометала сваку сарадњу. Неколико мањих устаничких покрета није донело никакве резултате. Некада јако експонирани и готови на сваку акцију, Срби се сад смирују. Није било могућности да уђу у борбу, нити да се за кога вежу. Ускоро су војвода Грдан (1612) и патријарх Јован (1614) умрли и Срби на југу су се за неко време примирили.

Када су Турци у свом походу на Беч (1683) страдали, настаје преокрет у читавој политици. Беч је био крајња северна линија до које су Турци дошли и на којој су заустављени. Од њиховог слома под Бечом настаје постепено опадање њихове моћи. Аустријска победа над Турцима дала је велике наде на њихове нове успехе. Аустрија је била заточник хришћанства. Образована је тзв. Света алијанса — савез Аустрије, Пољске и Млетака. Неколико година савезници су успешно тукли Турке, потискујући их на југ. Срби су одмах пристали уз покрет. Аустријска војска кренула је на југ и продрла дубоко до Призрена, Скопља и Штипа. На челу аустријске војске био је ђенерал Пиколоминије. Међутим, усред овако лепо започете офанзиве, удари у војску куга. У Скопљу, у које су ушли Аустријанци и Срби, беснела је куга. Пиколоминије није могао да одржи град, услед малог броја војника, а није хтео ни да га преда Турцима, те изда наредбу да се Скопље спали. Тридесет година раније описивао је Скопље познати Евлија Челебија. По том опису, Скопље је било красна и многољудна варош. У мах, та иста варош била је спаљена (16 окт. 1689), заједно са зградама извесне историске и уметничке вредности. Сâм аустријски војсковођа Пиколоминије заразио се од куге и подлегао. У том се и Турци пренуше. Енергични велики везир Мустафа-паша Ђуприлић крену војску, која је потукла Аустријанце код Качаника. Потучена, десеткована заразом, војска поче да се повлачи на север.

Долазак Аустријанаца у српске крајеве, српски народ поздравио је радосно. Многи су отворено стали на њихову страну. Али, после аустријског пораза, они нису смели да дочекају Турке. Патријарх Арсеније повео је велики број српских породица у Аустрију. То је у историји названо »Велика сеоба Срба«. Уз патријарха отишао је и велики број људи, који су били предузимљиви и водили народ. Народ је остао без вође и сигурног ослонаца и уз то остављен на милост и немилост турске освете, која се предвиђала као тешка. Од Призрена до Новог Пазара живаљ је горко искусио турски пустахиски повратак. Отсуство патријарха и утицајних људи, врло је много помогло да се убрза исламизација. Арнаути, фаворизирани, силазе у Косово и Метохију те силом почињу исламизацију. На Косову: у Дреници, Приштини, Вучитрну, Митровици и др. местима узимају Арнаути јаког маха. Збуњено и обезглављено становништво није сигурно за своје имање и прима, под при-

тиском, ислам. Та силом спроведена исламизација оставила је дубоког трага код становништва Јужне Србије. Занимљиво је, ипак, да је примање ислама у овим крајевима новијег датума и да је за много краће време спроведено у несравњено ширем обиму, него што је од пада српских земаља под Турке па до краја XVII века. Тако је Јужна Србија остала и даље под Турском. Прилике у којима је продужен живот биле су много теже. Срби су у неколико махова отворено устајали против Турака. Постали су сумњиви; њихова нелојалност према султану била је забележена и о томе се нарочито водило рачуна. Стога су чињене њима свакојаке неправде и злочини. То је требало да буде казна за неисправно држање према господарима.

Године 1737 почела је понова активност против Турака, у вези аустриско-турског ратовања. Патријарх Арсеније IV подигао је са вечито бунтовним Србима устанак за ослобођење, али се устанак завршио без успеха, а сâм патријарх једва спасао. Турци су сад устали против Србина на патријаршиском положају, те су почели да постављају Грке, ма да су и отступали од тога понекад. Последњи Србин патријарх био је Василије Бркић. Оптужен као издајник, Бркић је интерниран на Кипар, а постављен је Грк Калиник II. Уз сарадњу грчких епископа, он је приказао султану тешко стање у патријаршији, предлажући да се српска Пећка патријаршија укине и придружи цариградској. Ферманом султана Мустафе III укинута је 13 септембра 1766 Пећка патријаршија. То је повукло за собом и постављање Грка на епископске положаје. Тако је српски нарсд изгубио своју самосталну цркву у Турској, коју је имао више од две стотине година. Крај XVIII в. затекао је Србе Јужне Србије као покорну султанову рају, која је изгубила и своју црквену самосталност.
